13iccs ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ PROCEEDINGS

Μανόλης Σ. Πατεδάκης

Επαναστάσεις και εκτελέσεις. Εικόνες, λέξεις, μνήμες, μνημεία στην Κρήτη της Βενετοκρατίας

Abstract

The many revolts in Venetian Crete and their aftermath for the protagonists and their families have been narrated in old and recent studies, but little attention has been paid to the details, the reality, and the cruel reprisals the Venetian authorities exacted on the *Archontoromaioi* (Byzantine/Roman noble families) at the forefront. Starting from monuments in the wider area of Kato Sivritos, including the church of Panagia at Diblochori and Panagia at Drymiskos, in this article we examine images and words in inscriptions that can be seen within the context of revolts in which the *Archontoromaioi* or the founders of the churches participated. Memorial places and evidence inside the church seem to be concentrated near the symbolic cult site of the Prothesis (Table of Oblation), which was strongly connected with commemoration of the deceased. At this location, and in certain churches from this area we have been able to recognize images of such persons, especially the three unidentified portraits from Panagia at Drymiskos, which may well be representations of two men and a woman as victims of a revolt in the early fourteenth century. In connection with the many Venetian sources and documents that describe executions and reprisals against the local population during the revolts of the period (especially in the 14th century), not only as journalistic reports but also as a means of propaganda, at the opposite end of the spectrum we can recognize many signs in words and images from the rebels' side hidden in many churches with frescos from Venetian Crete. The choice made to use hagiographic presentation for martyrs in the few extant texts that narrate the execution of rebels from the point of view of the Orthodox Cretans functions in accordance with the foundation of cryptic memorials near the Prothesis in churches, which also honoured the memory of the many victims among those struggling against the violence of the Venetian colonising authorities.

Λεξεις Κλειδια: Άνθιμος Ομολογητής, αντίποινα, άγιος Φανούριος στο Βαλσαμόνερο, Βενετοκρατία, Δρύμισκος, επαναστάσεις, Ιωσήφ Φιλάγρης, Ντιμπλοχώρι, μνημείο, Πρόθεση

Οι επαναστάσεις των Ρωμαιοκρητικών εναντίον των κατακτητών Βενετών μετά την Τέταρτη Σταυροφορία, κατά τη μακρά περίοδο της Βενετοκρατίας στο νησί και ιδιαίτερα στους πρώτους

Οφειλή μνήμης στην Κατερίνα Μυλοποταμιτάκη για τις «πιλοτικές» μελέτες της γύρω από την Γκουβερνιώτισσα και το Μιλιαρίσι, την αγωνία της για τα μνημεία της Κρήτης για μια ολόκληρη ζωή, τη φροντίδα και την οξυδέρκειά της να «διαβάσει» επαναστατικές και άλλες συνδηλώσεις μέσα στον τοιχογραφικό διάκοσμό τους. Έμεινε *desideratum* για την ίδια ένα συνέδριο για την επανάσταση του Αγίου Τίτου. Ευχόμαστε να πραγματοποιηθεί.

αιώνες (13ο και 14ο), έχουν υπάρξει αντικείμενο έρευνας και συγγραφής κατά το παρελθόν, κυρίως σε μελέτες ιστορικού χαρακτήρα (βλ. ενδεικτικά, Ζαμπέλιος – Κριτοβουλίδης [επιμ. Κονδυλάκη] 1893· Ξανθουδίδης 1939· Ζουδιανός 1960· Δετοράκης 1986· Μαλτέζου 1988). Επιμέρους στοιχεία έχουν τεκμηριωθεί μέσα από τις πηγές, κυρίως βενετικά χρονικά ή έγγραφα και κείμενα συνθηκών, ελάχιστες από τις οποίες διασώζουν την οπτική από την πλευρά των επαναστατών. Ήδη αρκετά πρώιμα στη νεότερη ιστορική αφήγηση και σε άλλες αφηγήσεις, με διαφορετικές αφετηρίες, τα γεγονότα έχουν εξετασθεί ή έχουν ντυθεί ακόμη και με μυθιστορηματικά πέπλα, μέσα από τα οποία κανείς μπορεί να διακρίνει τα υπαρκτά πρόσωπα, τους πρωταγωνιστές αλλά και την κλίμακα για κάθε επιμέρους κίνημα ή σειρά συμβάντων και πολεμικών επιχειρήσεων (βλ. ενδεικτικά Αντωνιάδης 1883 και Αγγελής 1963). Κυρίως μετά από τις πολλές επαναστάσεις του 19ου αιώνα και μετά την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, τα επαναστατικά κινήματα της Βενετοκρατίας έχουν γίνει αντικείμενο μελέτης, χωρίς να έχουν αναδειχθεί οι βαθύτερες πτυχές τους, περισσότερο με εισαγωγικό και όχι ιδιαίτερα συστηματικό τρόπο διερεύνησης των πηγών.

Οι επαναστάσεις των πρώτων αιώνων της Βενετοκρατίας έχουν πάρει το όνομά τους από τις εμπλεκόμενες ντόπιες οικογένειες των λεγόμενων αρχοντο-Ρωμαίων ή από μεμονωμένα πρόσωπα-πρωταγωνιστές (όπως η επανάσταση των Αγιοστεφανιτών, των Χορτάτσηδων, των Σκορδίλη και Μελισσηνού, του Αλεξίου Καλλέργη, του Σήφη Βλαστού) που υπήρξαν οι βασικοί υποκινητές, οργανωτές, μαχητές που αντιστέκονταν στην εξουσία των Βενετών, και τελικά είτε αποσπούσαν προνόμια μέσα από τους όρους των συνθηκών είτε, πιο συχνά, υπήρξαν τα θύματα των εκτελέσεων, των εξοριών, των δημεύσεων περιουσιών. Επίσης τις επαναστάσεις προσδιορίζουν οι συνοδευτικές χρονολογίες (κυρίως από τον 13ο και τον 14ο αιώνα, με φθίνουσα πορεία προς τον 15ο και τον 16ο) και τα ονόματα τόπων (όπως των Δύο Συβρίτων) ως «θέατρα» των συγκρούσεων. Ένας αριθμός ανάμεσα σε 25 με 30 τέτοιων περιόδων αναταραχής και στρατιωτικής σύγκρουσης χαρακτηρίζονται από τον ιστορικό λόγο ως «εξεγέρσεις, επαναστάσεις, κινήματα, συνωμοσίες» σε εκτενέστερες ή συντομότερες μελέτες για την περίοδο, σαν να ήταν όλες ανάλογης κλίμακας και σημασίας, σαν να ενέπλεκαν με τρόπο παρόμοιο τους ανθρώπους που συμμετείχαν και να είχαν τον ίδιο αντίκτυπο στη ζωή τους.

Αυτός ο αντίκτυπος, οι επιπτώσεις, ή τα αντίποινα μετά το τέλος μιας μείζονος ή ελάσσονος σύγκρουσης μπορεί να έχουν καταγραφεί και περιγραφεί στο γενικό τους πλαίσιο, ωστόσο τα ονόματα επαναστάσεων και επαναστατών της εν λόγω περιόδου μνημονεύονται σήμερα στον δημόσιο χώρο μάλλον από φερώνυμες οδούς και όχι μέσα από πραγματικά μνημεία, αν κάνει κάποιος μια βόλτα σε πόλεις και οικισμούς της Κρήτης· ίσως, όμως, οι ιστορικές λεπτομέρειες έχουν κατασταλάξει στον «βυθό της λήθης», ή έχουν σχεδόν απωθηθεί στην περιοχή ή τον χώρο της μυθοπλασίας, αναγκαστικά, μετά από τους πολλούς αιώνες που έχουν μεσολαβήσει, ή λόγω της αλλαγής του ιστορικού ή του επιστημολογικού παραδείγματος. Για ίδιους ή παρόμοιους λόγους, γίνεται δυσκολότερο να έχει κανείς σήμερα, ή και παλιότερα, λεπτομερή εικόνα για τις εκτελέσεις με αποκεφαλισμό, τις φυλακίσεις, τα αποτρόπαια βασανιστήρια, τις δημεύσεις περιουσιών, τις εξορίες, τις καταναγκαστικές εργασίες, τις τακτικές πολέμου κατά τις ένοπλες εξεγέρσεις, την αρματωσιά, τις φορεσιές, τα πολεμικά άλογα και τα όπλα των αντιπάλων. Τέτοια στοιχεία απλά ξεθώριασαν και δεν έχουν αποτυπωθεί ή δεν έχουν αναγνωρισθεί στο πέρασμα του χρόνου. Παρά αυτήν τη «σκοτεινή» ή και σιωπηλή πραγματικότητα, όσον αφορά την

πρόσληψη των μακρινών αυτών επαναστάσεων στο σήμερα, και τότε είχαν ζήσει τα γεγονότα πραγματικοί άνθρωποι που έχουν αφήσει ίχνη, κάποια ακόμη πιθανόν αναγνωρίσιμα.

Αναρωτιέται λοιπόν κανείς, δεν υπήρχαν τότε συγγενείς που πενθούσαν, χήρες ή ορφανά που είχαν χάσει τους αγαπημένους τους, άντρες που ήθελαν να πάρουν εκδίκηση; Πεινασμένοι, στερημένοι, φυλακισμένοι, εξόριστοι; Τι ήλπιζαν, όταν θα γύριζαν; Δεν εκφραζόταν θρήνος, πένθος, κατάρες, δίψα για εκδίκηση απέναντι στους αιτίους; Δεν φούντωνε περισσότερο το φρόνημα των ζωντανών για αντίσταση; Ποιους θεωρούσαν προδότες, καταδότες ή συνεργάτες του εχθρού; Όσοι έμεναν πίσω, στους ίδιους τους τόπους της θυσίας, πώς διατηρούσαν τη μνήμη; Δεν μνημόνευαν για μερικές γενιές, όπως συμβαίνει και σήμερα, τα αποτρόπαια και τραυματικά για τη συλλογική μνήμη και συνείδηση γεγονότα; Θα μπορούσαν να διατυπωθούν και άλλες τέτοιες λιγότερο ή περισσότερο συναισθηματικές απορίες. Υπάρχει μεγαλύτερη εξοικείωση στη χρήση αυτών των όρων κατά τις νεότερες ιστορικές περιόδους, αλλά ίσως ξενίζει γι' αυτήν τη μεταβατική περίοδο, από τη μέση στην πρώιμη νεότερη εποχή. Ακόμη, πού θάβονταν αυτοί οι ήρωες ή τα θύματα, οι σοροί των εκτελεσθέντων επαναστατών; Τα σώματά τους πετιόνταν απλά κάπου, όπως υπάρχουν σχετικές μαρτυρίες, ή τεχνουργούσαν γι' αυτούς τάφους και αρκοσόλια περίτεχνα; Όσοι πετιόνταν ακόμη και μέσα σε τσουβάλια στη θάλασσα, όπως ο Λέων Καλλέργης στην επανάσταση ανάμεσα στα 1341 και τα 1347, αυτούς (τους «αντιστασιακούς» –θα έλεγα– εκτελεσθέντες) τι τους διατηρούσε στη μνήμη;[1]

«Ανακατεύοντας κάπως την τράπουλα», και χωρίς να κρατήσω απαραίτητα χρονολογική σειρά, θα προσπαθήσω να αξιοποίησω προς την παραπάνω κατεύθυνση, ανασύροντας και κάνοντας προτάσεις επανερμηνείας όχι μόνο υλικό από τοιχογραφημένους ναούς (εικόνες και επιγραφές)· ακόμη να αναζητήσω και να ταυτίσω την έννοια του «μνημείου», του "memorial", όπως θα λέγαμε στα αγγλικά, εκείνην την εποχή, μέσα από ενδείξεις και εκφραστικά μέσα που μπορεί καταρχήν να μοιάζουν ότι δεν έχουν άμεση σχέση με τις επαναστάσεις στη βενετοκρατούμενη Κρήτη.[2]

Στον ερειπωμένο σήμερα οικισμό Ντιμπλοχώρι, στην πρώην επαρχία Αγίου Βασιλείου νομού Ρεθύμνης, και στον σωζόμενο σε κακή κατάσταση διατήρησης ναό της Παναγίας, απαντάται

---

1 Από τα τελευταία αναγνώσματα κατά τη συγγραφή υπήρξε το πολύτιμο άρθρο της ιστορικού Χρύσας Μαλτέζου (Μαλτέζου 2011-2012), όπου τα παραπάνω ερωτήματα απαντώνται ένα προς ένα μέσα από τις ίδιες τις βενετικές πηγές· πηγές που μιλούν για την καθολική δήμευση των περιουσίων κάθε οικογένειας επαναστατών, τον ισόβιο εκτοπισμό τους από το νησί στις πιο εξοντωτικές συνθήκες διαβίωσης για τις χήρες και τα ορφανά, την αναγκαστική πολλές φορές αλλαξοπιστία τους σε άλλη ομολογία της χριστιανικής πίστης, το οργανωμένο παιδομάζωμα, την αποστολή των μικρών και μωρών παιδιών ακόμη και στις φυλακές της Βενετίας. Η ιστορικός σε ένα σύντομο κείμενο καταδεικνύει όλες τις εξοντωτικές ποινές για τις οικογένειες των επαναστατών καθώς και την επίσημη σκληρότατη –σχεδόν απάνθρωπη– πολιτική των Βενετών. Μένει να διερευνήσουμε τους τρόπους διατήρησης της μνήμης για τα παραπάνω τραυματικά γεγονότα στην ίδια την εποχή τους.

2 Καθοριστική στη σύλληψη και την εξέλιξη της παρούσας υπόθεσης εργασίας υπήρξε η συνύπαρξή μου μέσα στην ομάδα για την υλοποίηση του ερευνητικού προγράμματος «CuRe: Πολιτισμοί και τόποι μνήμης. Ψηφιακά ταξίδια στον χρόνο σε πολιτισμικά σταυροδρόμια από τον 13ο ώς τον 20ό αιώνα. Η Κρητική εμπειρία». Θερμές ευχαριστίες οφείλονται τόσο στους βασικούς συντελεστές και εμπνευστές του, ιδιαίτερα τον καθηγητή Ulrich Moennig και την καθηγήτρια Μαριλίζα Μητσού στα Πανεπιστήμια του Αμβούργου και του Μονάχου αντίστοιχα, όπως και τους υπόλοιπους ερευνητές της ομάδας, τον Θάνο Αναστασιάδη, τον Μάρκο Γιαννούλη και τον Μίνωα Σκουντάκη. Βλ. https://explore.cure-project.gr/ Μέσα από τη συνεξέταση διαφορετικών ιστορικών περιόδων στο ίδιο πλαίσιο έρευνας, ιδιαίτερα από την πιο πρόσφατη Κατοχή με τα πολύ πιο έντονα βιώματα και τραύματα έως το σήμερα, γεννήθηκε η σκέψη να αναζητηθούν παρόμοιες ενδείξεις και μαρτυρίες σε μια προγενέστερη περίοδο κατά τη Βενετοκρατία στην Κρήτη.

Εικ. 1. Η κτητορική επιγραφή με το όνομα *«τοῦ Κὺρ Λεοντάκι τοῦ Τρουλινοῦ»* στον έκτο στίχο από το τέλος. Παναγία στο Ντιμπλοχώρι.

Εικ. 2. Ο άγιος Λέων. Παναγία στο Ντιμπλοχώρι.

μια πρώτη τέτοια ομάδα μαρτυριών μνήμης για πρόσωπα εμπλεκόμενα σε επαναστάσεις της Βενετοκρατίας, ή ενδείξεων που φανερώνουν μια διάθεση αντίστασης από την πλευρά των κτητόρων (Εικ. 1). Η κτητορική επιγραφή από τη δεύτερη φάση τοιχογράφησης του ναού (η πρώτη είχε ολοκληρωθεί από τους γνωστούς ζωγράφους Θεόδωρο Δανιήλ και Μιχαήλ Βενέρη στα πρώτα χρόνια μετά τα 1300) (Spatharakis 2015, 42-53· Schmidt 2020, 134-138) αναφέρεται στην ολοκλήρωση «της ανακαίνισης και της ανιστόρησης» τον Ιούνιο του έτους 6925 από κτίσεως κόσμου, με βάση τη βυζαντινή χρονολόγηση, δηλαδή το έτος 1417, «… διὰ συνεργίας, κόπου καὶ ἐξόδου τοῦ Κὺρ Λεοντάκι τοῦ Τρουλινοῦ καὶ τῆς συμβίου αὐτοῦ Ἄννης …». Ο εν λόγω κτήτορας Λεοντάκις Τρουλινός έχει ταυτοποιηθεί από τον Μανούσακα (Μανούσακας 1960, 30-32), στη μελέτη του για τη συνωμοσία του Σήφη Βλαστού στα 1453-54, με έναν συνωμότη ο οποίος εκτελείται δι' απαγχονισμού, 37 χρόνια μετά τη μνεία του ονόματος στην κτητορική επιγραφή του εν λόγω ναού· μια χρονική απόσταση που κάνει τον Στυλιανό Λαμπάκη να πιθανολογήσει ότι μπορεί να πρόκειται για τον εγγονό του κτήτορα και όχι για τον ίδιο (Λαμπάκης 2014, 520)[3] (Εικ. 2). Μια σπάνια απεικόνιση αγίου στον βόρειο τοίχο, μέσα στο ιερό βήμα ακριβώς πάνω και αριστερά στην κόγχη της Πρόθεσης, η μορφή του ομώνυμου –με τον μεταγενέστερο κτήτορα– αγίου Λέοντος (με βάση την επιγραφή), με τον συνοδευτικό προσδιορισμό «στρατηλάτης», όπως διαβάζει ο Σπαθαράκης (Spatharakis 2015, 43, εικ. 84· βλ. και Spatharakis 2001, 172) – μια ανάγνωση για την οποία δεν είμαι πεπεισμένος, αποκτά ιδιαίτερη σημασία για δύο λόγους. Πρώτον, για τη θέση της μέσα στον ναό, με

3 Για την παρούσα κτητορική επιγραφή, όπως και αυτήν της Παναγίας στη Δρύμισκο (παρακάτω), ιδιαίτερα σε σχέση με την αναφορά της ονομασίας της Παναγίας Λαμπηνής, βλ. Γκράτζιου 2009, 248-249.

Εικ. 3. Λεπτομέρεια με το πρόσωπο του αγίου Λέοντα, πάνω ακριβώς από την Πρόθεση στον χώρο του ιερού βήματος. Παναγία στο Ντιμπλοχώρι.

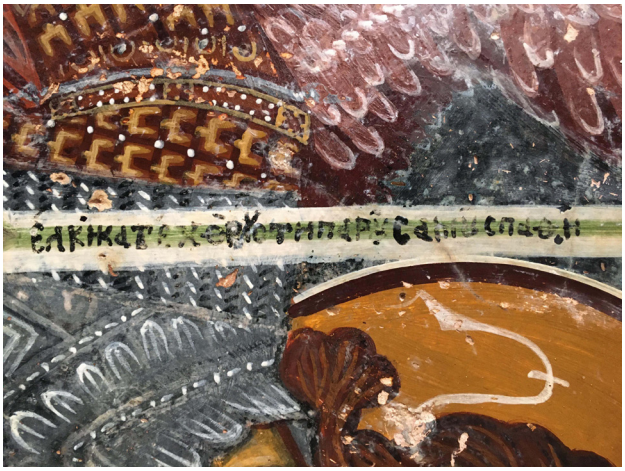
Εικ. 4. Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ και στρατιωτικοί άγιοι στον βόρειο τοίχο. Παναγία στο Ντιμπλοχώρι.

αυτόν τον ιδιαίτερο λατρευτικά και λειτουργικά συμβολισμό, ακριβώς στην Πρόθεση, όπου προσκομίζονται τα θεία δώρα και μνημονεύονται ζώντες και κυρίως τεθνεώτες· και δεύτερον για τα ιδιαίτερα έντονα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά στο πρόσωπο του ντυμένου με επίσημη στολή και εστεμμένου (με στεφάνι μαρτυρίου;) αγίου (Εικ. 3)· κυρίως την ιδιαίτερη κόμμωση, το λεπτό μουστάκι και το γένι – όλα σε κόκκινη απόχρωση, τα μεγάλα αμυγδαλωτά μάτια, τον καλοσχηματισμένο τράχηλο και τα αυτιά, το διαπεραστικό ευθύβολο νεανικό βλέμμα. Με δεδομένο ότι ο ναός, στην πρώτη ζωγραφική φάση του απ' όπου και η παρούσα απεικόνιση, με βάση τις παραπάνω μελέτες, έχει ιδρυθεί από κάποιον –ίσως ομώνυμο– πρόγονο από τον ίδιο οίκο τοπικών αρχόντων, θα μπορούσε η ιδιαίτερα ζωντανή μορφή του αγίου Λέοντα να αποδίδει, ίσως ακόμη και επιζωγραφισμένη, τον αρκετά μεταγενέστερο απόγονο, ως «πορτραίτο» του προσώπου ενός από τους εκτελεσθέντες συνωμότες κατά την επανάσταση του Σήφη Βλαστού; Τολμηρό και ασφαλώς ελκυστικό να το σκεφτεί κανείς, ακόμη κι αν δεν μπορεί να δοθεί εύκολα οριστική απάντηση.

Στο εν λόγω μνημείο και την προέκταση του ίδιου βόρειου τοίχου έξω από το ιερό βήμα, στον κυρίως ναό, απεικονίζονται πρώτα ο Μιχαήλ Αρχάγγελος (Εικ. 4), σε ελαφρώς μεγαλύτερη κλίμακα, και οι στρατιωτικοί άγιοι Γεώργιος και Θεόδωρος ο Στρατηλάτης. Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ κρατάει σπαθί, που στη λεπίδα του φέρει μονόστιχη εξίτηλη επιγραφή σε ιαμβικό δωδεκασύλλαβο, της οποίας το περιεχόμενο μπορεί να αναγνωρισθεί και να αναγνωσθεί μέσα από πολύ κοντινές παραλλαγές του ίδιου στίχου που έχουν σωθεί επίσης πάνω σε ξίφος – τουλάχιστον σε δύο ακόμη περιπτώσεις στην ευρύτερη περιοχή του Αγίου Βασιλείου, της Άνω Συβρίτου όπως λεγόταν τότε, όπως και σε άλλες περιοχές της Κρήτης (Spatharakis 1999, 231, εικ. 289· Spatharakis 2015, 48, 62 και εικ. 113-114· Βαρθαλίτου 2014, 202) (Εικ. 5). Ο στίχος έχει ως εξής: «ἔλκη κατ' ἐχθρῶν τῇ παρούσᾳ μου σπάθῃ », και μια απόπειρα απόδοσής του θα ήταν: «πληγές ενάντια στους εχθρούς [δίνω] με αυτήν εδώ τη σπάθα μου [ή το σπαθί μου]»· ένα μονόστιχο που πιθανόν λανθάνει σε περισσότερα παραδείγματα, όμοια, όπως εδώ, πάνω σε ξίφος, σε τοιχογραφημένους ναούς της βενετοκρατούμενης Κρήτης από την ίδια περίοδο, ενώ αυτή η πρακτική της γραφής/εγχάραξης κειμένου στη λεπίδα του ξίφους, πάνω στο

Εικ. 5. Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ. Παναγία στη Δρύμισκο.

Εικ. 6. Λεπτομέρεια με το μονόστιχο στο ξίφος του Αρχαγγέλου Μιχαήλ. Παναγία στη Δρύμισκο.

πραγματικό αντικείμενο, δεν ήταν καθόλου ασυνήθιστη στο ύστερο Βυζάντιο, με βάση τόσο λογοτεχνικές πηγές όσο και αρχαιολογικά δεδομένα[4] (Babuin 2009, τ. Α', 31-32 και 45, τ. Β', εικ. 361, πίν. α5). Η ίδια συνδήλωση σύγκρουσης ή και αντίστασης, το πιθανότερο πραγματική και όχι απέναντι σε νοητούς εχθρούς, απαντάται και στην Παναγία στη Δρύμισκο (Εικ. 6),[5] ενώ παρόμοια μηνύματα μέσα από την επιγραφή ή την εικόνα, για μάχη ή χρήση όπλων ενάντια στους εχθρούς, όπως και σε ειλητάρια που κρατάει ο Μιχαήλ Αρχάγγελος ως φύλακας ενός ναού ή μιας μονής, στο πλαίσιο μιας αγιολογικής ή ορθόδοξης ιεροκοσμικής θεώρησης, εντοπίζονται σε πολυάριθμα παραδείγματα στην ευρύτερη περιοχή του Ρεθύμνου και αλλού στην Κρήτη.[6]

4 Εκτός από το συγκεκριμένο μονόστιχο, πάνω στη λεπίδα του ξίφους που κραδαίνει ο Αρχάγγελος Μιχαήλ ή στρατιωτικοί άγιοι σε ναούς της Κρήτης, έχουν επίσης εντοπισθεί περιπτώσεις επιγραφών με γράμματα –συνήθως μόνο σύμφωνα– σε μορφή κρυπτογράμματος, που πιθανόν παρέπεμπαν σε παρόμοιου περιεχομένου κείμενα ή λειτουργούσαν ως ενδείξεις, π.χ. σχετικά με την ταυτότητα του ζωγράφου. Στον ίδιο ναό στο Ντιμπλοχώρι, ακόμη και στην παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου, μπορεί να προσέξει κανείς το περίτεχνα διακοσμημένο σπαθί του αγγέλου (σαν γραφή ψευδο-κουφική;), ή το συνοδευτικό «αετάκι» στο εμβληματικό οικόσημο που κρέμεται από άλογο στρατιωτικού αγίου, όλοι συμβολισμοί που συνδέονται με την πολεμική εξάρτυση των μορφών.

5 Το ουσιαστικό στον εμπρόθετο «κατ' έχθρῶν» σε πληθυντικό, έχει επίσης διαβαστεί στον ενικό «κατ' έχθροῦ» από τους παραπάνω μελετητές. Παρά την αμφιβολία για τα δύο τελευταία γράμματα και τα όποια ορθογραφικά κατά τη μεταγραφή «κατ' έχθ᾽ρνο» στην Παναγία στη Δρύμισκο που δημιουργούν κάποια δισημία, ακολουθούμε τη γραφή στον πληθυντικό αριθμό.

6 Εκτός από το μονόστιχο της γραπτής επιγραφής πάνω στην κοφτερή λάμα του ξίφους, επίσης τα ειλητά που κρατά ο Μιχαήλ Αρχάγγελος ως φύλακας στην πύλη ενός ναού περιέχουν επιγράμματα με παρόμοια μηνύματα. Έχουν καταγραφεί συνολικά πάνω από δεκαπέντε τέτοιες περιπτώσεις σε απεικονίσεις του Μιχαήλ Αρχαγγέλου και στρατιωτικών αγίων, σε τοιχογραφημένους ναούς της Κρήτης, με αναφορές στα ξίφη ή τα σπαθιά ή το δόρυ, την ιδιότητα και το ακαταμάχητο του φύλακα και προστάτη του ναού ή της μονής, είτε είναι έφιππος (ιππότης) είτε απλός οπλίτης, είτε μάχεται ενάντια στους νοητούς εχθρους ή σ' αυτούς στον βίο τον αισθητό. Ο μεγάλος αριθμός αφιερώσεων ναών στους εν λόγω επώνυμους αγίους μπορεί να προστεθεί προς επίρρωσιν μιας τέτοιας ερμηνείας (Gerola – Λασιθιωτάκης 1961, 142, 144, για τον αριθμό των αφιερωμένων ναών στον άγιο Γεώργιο και τον Μιχαήλ Αρχάγγελο), χωρίς να σημαίνει ότι σε κάθε μνημείο ενυπάρχουν τέτοια νοήματα.

Εικ. 7. Οι ιεράρχες στον βόρειο τοίχο δίπλα στην Πρόθεση στον χώρο του ιερού βήματος (πάνω). Η κτητορική επιγραφή, οι τρεις μορφές στα μετάλλια (κάτω). Παναγία στη Δρύμισκο.

Το ενδιαφέρον με αυτές τις ενδείξεις, όπως από τον εν λόγω ναό στο Ντιμπλοχώρι, εκτός από το όνομα του κτήτορα Λεοντάκι Τρουλινού στην κτητορική επιγραφή και την απεικόνιση αντίστοιχα του αγίου Λέοντος στη σημαίνουσα μνημονικά θέση όπου βρίσκεται, την εστίαση σε μηνύματα για «αγώνα» με σπαθί ενάντια σε εχθρούς, ή την έμφαση σε αναγνωριστικά σύμβολα πάνω στα όπλα και την πολεμική περιβολή, είναι ότι δεν αποτελούσαν μοναδικές περιπτώσεις μνείας άμεσης ή έμμεσης σε μνημεία της εποχής στην Κρήτη. Έχουν διασωθεί και σε άλλους ναούς στην ευρύτερη περιοχή της Άνω και Κάτω Συβρίτου (Άγιο Βασίλειο και Αμάρι σήμερα) συναφείς μαρτυρίες σε κτητορικές επιγραφές ή χαράγματα, όπου μνημονεύονται επίθετα τοπικών αρχόντων και οικογενειών (όπως οι Μελισσηνοί και οι Αρκολέοι), ή που είχαν συμμετοχή σε επαναστάσεις (βλ. ενδεικτικά Spatharakis – van Essenberg 2012, 63-64, το κείμενο για την Παναγία στον Φουρφουρά από την Πετρούλα Βαρθαλίτου· όπως και τα χαράγματα στο Τσουγκαράκης – Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη 2015, 146-147). Ή ακόμη επιγραφικές μαρτυρίες με τα επίθετα καταδοτών, όπως η περίπτωση του Ιωάννη Λίμα, σε σπασμένη ταφική πλάκα που είχε βρεθεί αρκετές δεκαετίες πριν στην Παναγία στην Πατσώ Αμαρίου, όπου μάλιστα του παραχωρήθηκαν πρόσοδοι των δημοσίων κτημάτων για τις υπηρεσίες του (Μανούσακας 1960, 41-45 και Ανδριανάκης 2014, 59-60).[7]

Στον ναό που προαναφέρθηκε, στην Παναγία στη Δρύμισκο Αγίου Βασιλείου, εκτός από το μονόστιχο που είδαμε πριν στο ξίφος που κραδαίνει ο Αρχάγγελος, ξεχωρίζουν ως επιπλέον σημαίνοντα στοιχεία στην κτητορική επιγραφή η χρονολόγηση της ανέγερσης του ναού «ἐκ βαράθρου» –η οποία ίσως αναφέρεται στην ερειπιώδη κατάστασή του μέχρι τότε, ειδικά μετά τον σεισμό τον Αύγουστο του 1303 στο νησί– στα 1317/18, η αφιέρωσή του επίσης στην Παναγία Λαμπηνή όπως και στο Ντιμπλοχώρι (βλ. Γκράτζιου 2009), καθώς και η αναφορά του κτήτορα Γεωργίου Μελισσηνού[8] και του ζωγράφου Μιχαήλ Βενέρη (βλ. την πρόσφατη μονογραφία Schmidt 2020) (Εικ. 7). Η κτητορική επιγραφή βρίσκεται στον βόρειο τοίχο και

7 Σε σχέση με την προαναφερθείσα επανάσταση του Σήφη Βλαστού στα μέσα του 15ου αιώνα αξίζει να υπογραμμίσουμε την καταγωγή του ιδίου από τον πλησιόχωρο οικισμό Ατσιπάδες Αγίου Βασιλείου (Μανούσακας 1964). Η επιτύμβια επιγραφή από την Πατσώ σε λατινικούς χαρακτήρες με το όνομα του Ιωάννη Λίμα σίγουρα αξίζει περαιτέρω μελέτης. Για τα θραύσματά της δεν είναι σαφές αν έχουν διασωθεί στο σύνολό τους, ενώ μόνο τμήμα της ταυτίστηκε πρόσφατα σε καταγραφή (αρ. 38· Al 0305) στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης. Βλ. το λήμμα του γράφοντος για την Παναγία στην Πατσώ, https://explore.cure-project.gr/routes/view/5f7ee3e39634550011dc4057/point/5f7ed55f9634550011dc4055.

8 Μέχρι και σήμερα το τοπωνύμιο όπου βρίσκεται ο ναός, αναφέρεται ως «Μελισηνιάκω». Βλ. επίσης λίγο μεταγενέστερες πηγές για τον ρόλο μελών της οικογένειας στις επαναστάσεις αλλά και στην ιδιοκτησία γης στην Κάτω Σύβριτο (Γάσπαρης 2014, 493-494).

Εικ. 8. Οι τρεις μορφές στα μετάλλια, χαμηλά στο δάπεδο και δίπλα στην Πρόθεση. Παναγία στη Δρύμισκο.

Εικ. 9. Οι τρεις μορφές στα μετάλλια, δύο άνδρες και μία γυναίκα. Παναγία στη Δρύμισκο.

εντός του ιερού βήματος, στην ίδια θέση και τον ίδιο συμβολικά χώρο όπως η μορφή του αγίου Λέοντος στον προηγούμενο ναό στο Ντιμπλοχώρι, δίπλα και πάνω από την πρόθεση, ενώ από τα αριστερά και πάνω απ' αυτήν εικονίζονται ο άγιος Κύριλλος Αλεξανδρείας, ο άγιος Νικόλαος και, σε ελαφρά μικρότερη κλίμακα, ο άγιος Μύρων επίσκοπος Κρήτης (Εικ. 8). Ακριβώς κάτω από τα πόδια των αγίων και σχεδόν ακουμπώντας στο δάπεδο, έχουν ζωγραφισθεί –χωρίς κάποια συνοδευτική επιγραφή– τρεις αδιάγνωστες μορφές, όπως τις χαρακτηρίζει η Πετρούλα Βαρθαλίτου στη δημοσίευση του μνημείου (Βαρθαλίτου 2014, 196, υποσ. 9, και από την ίδια συγγραφέα το σχετικό κεφάλαιο στο Spatharakis 2015, 55, εικ. 117), μέσα σε ελαφρώς τεμνόμενα είτε εφαπτόμενα μεταξύ τους μετάλλια και μέσα σε λευκό κάμπο (όπως θα εικόιζε κανείς τον Παράδεισο ή την άλλη ζωή, αν και το ίδιο χρώμα διατρέχει αυτήν τη ζώνη σε όλο τον ναό περιμετρικά) (Εικ. 9). Στο μέσον μία μετωπική ανδρική αγένεια (για το νεαρό της ηλικίας;) μορφή, σε ελαφρά μεγαλύτερη κλίμακα, ίσως και σε λίγο μεγαλύτερη ηλικία, με ιδιαίτερη κόμμωση, δύο τούφες μαλλιών να εξέχουν πίσω από τον τράχηλο και ένα είδος φωτοστέφανου να διαγράφεται σε μαύρο περίγραμμα· στα αριστερά μία μάλλον νεότερη επίσης μετωπική ανδρική μορφή, επίσης χωρίς γένι και με κοντή κόμμωση με παπαλήθρα στην κορυφή της κεφαλής (ένδειξη μαρτυρίου;)· και τέλος στα δεξιά μία γυναικεία μορφή, στραμμένη προς την κεντρική μορφή σε τρία τέταρτα, με κόκκινα μαλλιά που μοιάζουν να απολήγουν σε μπούκλες, πρόσωπο αδιάγνωστο (σαν σε μονοχρωμία) και δυσδιάκριτα –μοιάζει ημιτελής η ζωγραφική εκτέλεσή τους– φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά. Οι δύο ανδρικές μοιάζουν να έχουν επιζωγραφισθεί πάνω σε προϋπάρχουσες μορφές που είχαν την ίδια απόχρωση όπως τη δεξιά (γυναικεία;) μορφή. Η θέση των τριών μορφών δίπλα στην κτητορική επιγραφή αλλά και την Πρόθεση, μας κάνει αρχικά να σκεφτούμε ότι ίσως πρόκειται για γνωστά μέλη της οικογένειας των Μελισσηνών, τα οποία πιθανόν δεν βρίσκονταν πλέον εν ζωή, και όχι για κάποιους αγίους, παρά το με μαύρο διάγραμμα φωτοστέφανο της ανδρικής μορφής στο μέσον.[9]

9 Πρόκειται για άγιο ή παραπέμπει σε Χριστό Εμμανουήλ, όπως λέει η Βαρθαλίτου; Η ίδια μελετήτρια (Βαρθαλίτου 2014, 196, υποσ. 9) συνδέει αυτές τις μορφές με άλλη απεικόνιση (πιο ξεκάθαρα αγίου), με παπαλήθρα, επίσης στον ίδιο χώρο της Πρόθεσης, στον κοντινό αποσπασματικά σωζόμενο ναό του Αγίου Κωνσταντίνου στη Δρύμισκο, ο οποίος χρονολογείται ωστόσο λίγο μεταγενέστερα, έναν αιώνα μετά. Η αρχαιολόγος Νικολέττα Πύρρου επίσης έχει συζητήσει την ίδια παράσταση σε αδημοσίευτη μελέτη της για τον εν λόγω ναό του Αγίου Κωνσταντίνου, αναγνωρίζοντάς τον ως

Εικ. 10. Η γυναικεία μορφή σε μετάλλιο: η «Χρυσομαλλούσα» Παναγία στη Δρύμισκο.

Μάλιστα τα ιδιαίτερα τονισμένα φυσιογνωμικά γνωρίσματα για την κάθε μια μορφή μοιάζουν σαν να παραπέμπουν τους σύγχρονούς τους σε συγκεκριμένα πρόσωπα, ώστε να μπορούν να τα αναγνωρίσουν· σαν να αποτελούν πρωτίστως ένα σύνολο αναγνωρίσιμων στοιχείων από περισσότερο ή λιγότερο ολοκληρωμένα πορτραίτα, παρά απεικονίσεις αγίων. Η θέση του συμπλέγματος αυτών, των τριών μεταλλίων και των μορφών που περιέχουν, στην κατώτατη δυνατή ζώνη του τοίχου, χαμηλά, σχεδόν ένα με το δάπεδο, είναι σαν ηθελημένα να τα κρύβει από τα μάτια του τυχαίου θεατή – την ίδια πρόθεση δηλώνει και η έλλειψη επιγραφής, χωρίς να δίνεται το όνομά τους, μέσα στο ημίφως του χώρου του ιερού βήματος που διαθέτει μόνο ένα μικρό φωτιστικό αγιοθύριδο, πίσω ακριβώς από το τέμπλο που θα υπήρχε (για την πιθανή ύπαρξη τέμπλου στον ναό βλ. Mailis 2020, 42). Αναρωτιέται λοιπόν κανείς αν αυτός ο τρόπος ζωγραφικής παρουσίασης των τριών μορφών, σε σχέση και με άλλα ιστορικά δεδομένα, όπως τη μαρτυρημένη συμμετοχή της οικογένειας των Μελισσηνών σε αρκετές επαναστάσεις εναντίον των Βενετών τόσο τον 13ο (στα 1217, 1222, 1228, 1262) όπως και λίγο αργότερα τον 14ο αιώνα (στα 1333-34 και στα 1341), σε συνδυασμό και με το μαύρο περίγραμμα στο φωτοστέφανο της κεντρικής μορφής, ενδεχομένως παραπέμπει σε μια μεταθανάτια απεικόνιση μνήμης και έκφραση πένθους για μέλη της οικογένειας ή άλλα πρόσωπα που είχαν θυσιαστεί ή εκτελεστεί κατά τα επαναστατικά κινήματα της περιόδου, πρόσωπα που οι σύγχρονες γενιές περισσότερο και οι επόμενες γενιές λιγότερο, θα μπορούσαν να τα θυμούνται ακόμη και να τα αναγνωρίσουν.

Ας εστιάσουμε όμως παραπάνω στη λιγότερο αποδοσμένη ζωγραφικά, γυναικεία (;) μορφή με τα κόκκινα μαλλιά (Εικ. 10). Μια ακόμη πιο δελεαστική ανάγνωση θα ήταν να συνδέσουμε αυτήν την απεικόνιση των τριών μορφών, ιδιαίτερα σε σχέση με τη δεξιά ως προς τον θεατή γυναικεία μορφή, με την κόκκινη απόχρωση να την «περιλούζει» στα μαλλιά και στο πρόσωπο, με ένα θρυλλούμενο αλλά και μαρτυρημένο ιστορικά γεγονός: την επανάσταση των Σκορδίληδων στα Σφακιά και την κατάπνιξή της μέσα στις εκτελέσεις και σε έναν ακόμη φόρο αίματος

διάκονο, μαζί με αλλούς δύο διακόνους –κάτι ασυνήθιστο–, στον ίδιο συμβολικά χώρο. Την ευχαριστώ θερμά για την πρόσβαση στην έρευνά της. Ιδιαίτερα σημαντική για τη συμβολική χρήση του χώρου της Πρόθεσης, όπως και στην Παναγία στη Δρύμισκο, θεωρούμε την εστίαση και την αναλυτική συζήτηση για το εν λόγω θέμα στην πολύ πρόσφατη μελέτη (Βαρθαλίτου 2023, 69-72, 85-90, ιδ. 86 υποσ. 51) για την Αγία Κυριακή στον Αγαλλιανό, ένα ακόμη κοντινό μνημείο (του β' μισού του 13ου αιώνα, γύρω στα 1300). Τρεις μορφές, πιθανόν των κτητόρων (ενός ανδρόγυνου να προσφέρει ομοίωμα του ναού και μιας ακόμης μορφής θυμιάζοντος ιερέα), εικονίζονται ακριβώς πάνω στις κάθετες επιφάνειες της κτιστής Πρόθεσης. Είναι τουλάχιστον ενδιαφέρουσα η συσσώρευση απεικονισμένων μορφών σε μνημεία της ίδιας περιοχής, στο πιο έντονα φορτισμένο συμβολικά σημείο του ναού, με έμφαση στη διατήρηση της μνήμης προσώπων στο σημείο της Πρόθεσης μέσα στο Ιερό Βήμα.

(για τον ιστορικό πυρήνα του γεγονότος, βλ. Ζαμπέλιος – Κριτοβουλίδης [επιμ. Κονδυλάκη] 1893, 78· Ξανθουδίδης 1939, 73-74). Στα 1319 (έναν μόλις χρόνο μετά σε σχέση με τη χρονολογία στην κτητορική επιγραφή στην Παναγία στη Δρύμισκο, που για κάποιον λόγο καταγράφεται δύο φορές στο κάτω μέρος της, και άλλη μία τρίτη ανάμεσα στις μορφές των συλλειτουργούντων ιεραρχών, μπροστά και κάτω από τον Γρηγόριο τον Θεολόγο, αριστερά στην κόγχη του ιερού) μαρτυρείται το εν λόγω επαναστατικό κίνημα που είχε ως αφετηρία την προσβολή ενός νεαρού γυναικείου μέλους της οικογένειας των Σκορδίληδων, της λεγόμενης «Χρυσομαλλούσας» με βάση τον θρύλο· η πανέμορφη ξανθιά κοπέλα, μέλος της οικογένειας, όταν την προσέβαλε ένας βενετός αξιωματούχος, αρχηγός της φρουράς, τον χτύπησε, με το επεισόδιο να παίρνει διαστάσεις· ακολούθησαν ο φόνος της φρουράς από τα άρρενα μέλη της οικογένειας, η εξέγερσή τους αλλά και οι εκτελέσεις των εξεγερθέντων, και ακόμη ο θάνατος της ίδιας της κοπέλας από τη θλίψη της. Αυτή η θυσία στους νεότερους χρόνους μέχρι και σήμερα έχει προσλάβει διαστάσεις θρύλου στην ευρύτερη περιοχή των Σφακίων (πρβλ. Αντωνιάδης 1883, γ'-ζ' και Πλυμάκης 2006). Άραγε, η παράσταση εδώ μήπως έχει προστεθεί εκ των υστέρων (το 1319) στην αρχική διακόσμηση του ναού των Μελισσηνών (του 1317/18 με βάση και την παράξενη τριπλή αναγραφή του έτους από κτίσεως κόσμου στον ναό); Ή μήπως είχε προβλεφθεί εξαρχής, στη κατώτερη ζώνη σε λευκό φόντο που διατρέχει όλον τον ναό περιμετρικά, να ζωγραφιστούν τα πορτραίτα αυτά στη συγκεκριμένη θέση για να μνημονεύεται στο πιο επίκαιρο και κρυπτό μαζί σημείο, εντός του ιερού βήματος και δίπλα στην πρόθεση, η θυσία των τριών νεανικών μορφών κατά κάποια σύγχρονη επανάσταση, ίσως αυτή των Σκορδίληδων στα Σφακιά το 1319, για την οποία άλλωστε η χρονολογική τεκμηρίωση που έχουμε, δεν μπορεί να είναι απολύτως βέβαιη; Δεν είναι εύκολο να ταυτιστεί η κοπέλα με τα κόκκινα μαλλιά ούτε ποιες είναι οι μορφές, η μία ανδρική αριστερά με το χαρακτηριστικό κούρεμα στην κορυφή της κεφαλής (που ίσως δηλώνει ιερωμένο ή απλά μάρτυρα) και η δεύτερη ανδρική με τις επίσης χαρακτηριστικές μαύρες μπούκλες στα μαλλιά, πίσω στον αυχένα.

Σε ανώνυμο βενετικό χρόνικο (Εικ. 11.α-β), απ' όπου δημοσίευσε απόσπασμα η Μαλτέζου (Μαλτέζου 2002-3) σε παλαιότερο άρθρο της, από κώδικα χρονολογημένο τον 15ο αι., περιγρά-

Εικ. 11α-β. Εκτέλεση επαναστάτη (αριστερά) μετά τα 1341 (βλ. Μαλτέζου 2002-2003, 46)· δεξιά, η Αποτομή της κεφαλής της Αγίας Παρασκευής. Αγία Παρασκευή στην Επισκοπή Πεδιάδος.

φεται στο κείμενο και απεικονίζεται σε μικρογραφία σκηνή αποκεφαλισμού επαναστατών κατά την εξέγερση του Λέοντα Καλλέργη στα χρόνια μετά τα 1341. Παραθέτω την περιγραφή της μικρογραφίας με βάση το κείμενο σε μετάφραση της εν λόγω μελετήτριας:

> «Μὲ τὰ χέρια δεμένα πισώπλατα, ντυμένος μὲ κυανόχρωμο βαθὺ ἔνδυμα καὶ κόκκινη περικνημίδα ἕνας ἐπαναστάτης κείτεται μπρούμυτα στὴ γῆ. Ὁ αὐχένας του εἶναι κλεισμένος σὲ κύφωνα. Αἷμα, ποὺ δηλώνεται μὲ κόκκινες γραμμές, ρέει ἀπὸ πληγές, τὶς ὁποῖες ἔχει προκαλέσει προφανῶς ὁ ἐγκλεισμὸς τοῦ κατάδικου στὴ βασανιστήρια συσκευή. Στὸ δεξὶ μέρος τῆς εἰκόνας, στραμμένος πρὸς τὸν ἐπαναστάτη, παριστάνεται γενειοφόρος δήμιος μὲ ἐρυθρὸ ὡς τὰ γόνατα ἔνδυμα, δεμένο στὴ μέση μὲ λευκὴ ταινία, ὁ ὁποῖος ἔχει ὑψώσει, κρατώντας την μὲ τὰ δύο του χέρια, μεγάλη βαρειὰ καὶ ἑτοιμάζεται νὰ καρατομήσει τὸν πεσμένο καταγῆς ἐπαναστάτη. Ἀριστερά, εἰκονίζονται ὄρθιοι καὶ μὲ ἀκάλυπτο κεφάλι ἄλλοι τρεῖς ἐπαναστάτες ποὺ περιμένουν μὲ τὴ σειρά τους νὰ θανατωθοῦν. Στρατιῶτες [διακρίνονται μόνον οἱ κωνικὲς καλύπτρες τῶν κεφαλιῶν τους] βρίσκονται πίσω ἀπὸ τοὺς ἑτοιμοθάνατους ἐπαναστάτες».

Διαφέρει πολύ η γνωστή αντίστοιχη σκηνή με τους όμοιους στρατιώτες και τον σιδηρόφρακτο ιππότη που αποτέμνει την κεφαλή της αγίας Παρασκευής στον ομώνυμο ναό στην Επισκοπή Πεδιάδος (επίσης αρχών 15ου αι., όπως ο παραπάνω κώδικας), από τον δήμιο και τη συνοδεία του, όπως απεικονίζεται στο βενετσιάνικο χρονικό; Οι αφηγήσεις στα βενετσιάνικα χρονικά της περιόδου παραδίδουν τα γεγονότα των κρητικών επαναστάσεων από την πλευρά της εξουσίας που τις κατέστελλε, οι οποίες ομοίαζαν με «δημοσιογραφικές ανταποκρίσεις», όπως υπογραμμίζει η Χρύσα Μαλτέζου, ενδεχομένως και κάτι περισσότερο. Θα αναλύσουμε παρακάτω αυτήν τη διαφορά ανάμεσα στον δημοσιογραφικό τρόπο αφήγησης των τότε επαναστατικών γεγονότων ή ακόμη και το προπαγανδιστικό ύφος των χρονικών, με το «κρυπτικό» –σε σχέση με τα σύγχρονα γεγονότα– αγιολογικό ύφος από τις σκηνές μαρτυρίου, είτε πρόκειται για απεικονίσεις σε τοιχογραφίες της περιόδου είτε για τις ελάχιστες αφηγήσεις σε λόγο που έχουν διασωθεί από την πλευρά των επαναστατών.[10]

Οι περισσότερες από τις ένδειξεις που έχουν παρουσιαστεί μέχρι τώρα, στο πρώτο μέρος του κειμένου μας, ως προερχόμενες από την πλευρά των επαναστατών, υπάρχει πιθανότητα να αποδίδουν με τρόπο κεκαλυμμένο την πλευρά των θυμάτων, των ζωντανών που διατήρησαν τη μνήμη των εκτελεσθέντων μετά την καταστολή των κινημάτων τους (Εικ. 12); Πιο συγκεκριμένα οι αγκαλιασμένοι ιππότες και οι στρατιωτικοί άγιοι,

Εικ. 12. Η εικόνα και ο λόγος ως μνημεία για τις επαναστάσεις και τη θυσία.

10 Ίσως μια μακρυνή μνήμη από την πλευρά των επαναστατών για τη συγκεκριμένη θυσία του Λέοντα Καλλέργη και των αδερφών του απηχείται σε ένα καταγεγραμμένο δημοτικό τραγούδι στους στ. 5-9, σύμφωνα με την ερμηνεία του Στ. Κελαϊδή: «… Γιατ’ εἶχα ἡ μαύρη τρεῖς ὑγιοὺς κι οἱ τρεῖς καλ’ ἀντρειωμένοι. | Δέσποτα καὶ πρωτόπαπα βάλε τὸ πετραχείλι | νὰ ψάλλωμε τὸ νεκρικὸ τοῦ λιονταριοῦ τσῆ Κρήτης· |υἱγιὲ τσῆ Κρήτης, Ἄρχοντα, λιόντα Καλλέργη λιόντα | κλαῖνε σ’ οἱ μπάντες κλαῖνε σε» (Καλλέργης 1989, 50-54).

Εικ. 13. «Οἱ τρεῖς ἄνδρες ἐν τῷ δεσμωτηρίῳ». Άγιοι Νικόλαος και Χαράλαμπος στο Μιλιαρίσι.

οι επιβλητικοί μαχητές άγιοι που κρατάνε λάβαρα και ασπίδες με βυζαντινά σύμβολα, οι σκηνές από το μαρτύριο και τα βασανιστήρια των αγίων μαρτύρων, οι φυλακισμένοι νέοι, όπως οι τρεις στρατηγοί που απελευθερώνει ο άγιος Νικόλαος, εδώ από τον αφιερωμένο στον Άγιο Νικόλαο και Άγιο Χαράλαμπο ναό στο Κάτω Μιλιαρίσι (Εικ. 13), και την ανορθόγραφη συνοδευτική αφηγηματική επιγραφή, «… || Η ΤΡΙΥC ΑΝΤΡΕC ΕΝ ΤΟ ΔΕCΜΟΤΗΡΙΟ ||»· όλα αυτά τα εικαστικά μέσα μήπως σε κάποιες περιπτώσεις υπονοούν με τον δικό τους κεκρυμμένο τρόπο γεγονότα ή την πραγματικότητα από την εποχή των επαναστάσεων (με τις θανατώσεις, τις αυστηρές ποινές, τις φυλακίσεις) στην Κρήτη κατά τους πρώτους αιώνες της Βενετοκρατίας (βλ. την τελευταία μελέτη της Κατερίνας Μυλοποταμιτάκη 2020, 103-104, 110-111);[11]

Προχωρώντας προς το τέλος αυτής της σύντομης εκ νέου ανάγνωσης δεδομένων, ας εστιάσουμε, χρησιμοποιώντας το ως ερμηνευτικό κλειδί, σε ένα ιδιαίτερα αποκαλυπτικό, σχετικά προσφάτως δημοσιευμένο κείμενο από τον Γεώργιο Παπάζογλου – ίσως το μοναδικό που γνωρίζουμε να αφηγείται εκτελέσεις κρητικών επαναστατών από τους Βενετούς, μέσα από την οπτική των Ρωμαιοκρητικών (Παπάζογλου 2006 = Παπάζογλου 2022α, 110-117). Έχει γραφτεί το πιθανότερο πριν τα τέλη του 14ου αιώνα από τον λόγιο μοναχό των Αστερουσιών Ιωσήφ Φιλάγρη, για τα επαναστατικά γεγονότα των ετών 1365-67, συγκεκριμένα από τους αδελφούς Αλέξιο, Ιωάννη και Γεώργιο Καλλέργη,[12] ένα κίνημα μετά από την ακόμη πιο απειλητική για τη βενετική αρχή επανάσταση του Αγίου Τίτου του 1363. Το κεντρικό πρόσωπο του κειμένου, ο Αλέξιος Καλλέργης, συλλαμβάνεται πρώτος από τον ενετικό στρατό και

11 Με αυτήν τη λογική ενδεχομένως μπορούν να συνδεθούν και άλλα εικονογραφικά θέματα από τον ιερό κόσμο των αγίων στους τοιχογραφημένους ναούς της Κρήτης εκείνην την περίοδο, όπως η σταθερή απεικόνιση των αγίων Δέκα μαρτύρων των εν Κρήτη μαρτυρησάντων, η σκηνή της Σφαγής των Νηπίων, οι άγιοι Τρεις Παίδες οι εν καμίνω, ή οι πολλοί ναοί του Αγίου Νικολάου (Gerola – Λασιθιωτάκης 1961, 144), θα τολμούσα να πω των ορέων που, αν και σήμερα αναγνωρίζεται ως προστάτης των ναυτικών, μάλλον εκείνην την εποχή και στις σχετικές παραστάσεις επικρατούσε η ιδιότητά του ως απελευθερωτή των αδίκως φυλακισμένων κατάδικων (Ševčenko 1983, 104-129, 173), μια βάσανος που ταλαιπωρούσε πολύ τους κατοίκους της Κρήτης τότε. Το ίδιο ισχύει για τη σκηνή της Προδοσίας του Χριστού, μια σύνθεση που, στηριζόμενοι και σε νεότερα επιγραφικά ευρήματα (βλ. την επικείμενη δημοσίευση του Κώστα Γιαπιτσόγλου και της Νικολέττας Πύρρου για τον δίκλιτο ναό του Μιχαήλ Αρχαγγέλου στα Λιβάδια), θεωρούμε ότι επίσης παρέπεμπε στις ταραγμένες συνθήκες ανάμεσα στους επαναστάτες και τους υποστηρικτές των Βενετών, ιδιαίτερα από οικογένειες που συνδέονταν μαζί τους με συνθήκες. Δείτε ενδεικτικά τον ρόλο των συνεργατών των Βενετών στο δεύτερο δημοσίευμα του Μανούσακα για τη συνωμοσία του Σήφη Βλαστού (Μανούσακας 1964).

12 Για τα τρομερά αντίποινα προς τα ζώντα μέλη της οικογένειας, τις χήρες και τα ορφανά των εκτελεσθέντων, βλ. Μαλτέζου 2011-2012, 401-403.

εκτελείται στις 23 Μαρτίου του 1367. Τα πολεμικά γεγονότα που οδήγησαν στη σύλληψη του Αλεξίου και της οικογένειάς του στο Καστρί Μυλοποτάμου, όπως και των δύο αδελφών του στην Ανώπολη Σφακίων, αλλά κυρίως το μαρτυρικό τέλος του Γεωργίου με την αποτομή της κεφαλής του –χρησιμοποιώ σκόπιμα όρους αγιολογικού κειμένου–, όλα τα παραπάνω ακολουθούν στο εν λόγω κείμενο στοιχεία και μοτίβα αφήγησης ενός μαρτυρίου. Παρακάτω αποδίδεται σε μετάφραση η σύντομη κεντρική σκηνή με την απόφαση για την εκτέλεση και τον μαρτυρικό θάνατο του Αλεξίου.

Με βάση την αφήγηση ακόμη και ο εχθρός τον σέβεται: «… με τρόπο τιμημένο ορίζω να γίνει το τέλος σου με ξίφος», λέει [ο δήμιος]. «Μόλις λοιπόν πήρε την απόφαση, αμέσως φτάνουν και οι δύο στον τόπο [της εκτέλεσης], σηκώνοντας λοιπόν το βλέμμα στον ουρανό προσευχόταν κατ' ιδίαν [ο Αλέξιος]· ενώ λοιπόν συνέχιζε πολλή ώρα να προσεύχεται, όλοι στέκονταν και τον κοίταζαν. Όταν λοιπόν ολοκλήρωσε την προσευχή, λύγισε τα γόνατα στη γη και προτείνοντας τον λαιμό του, δέχτηκε το στεφάνι του μαρτυρίου στις 23 του μηνός Μαρτίου. Μία γυναίκα τότε αγαπημένη στον ίδιο, κουβαλώντας σινδόνη μεταξωτή, πήρε στα χέρια το κεφάλι του και κρατώντας σφουγγάρι ολοκαίνουριο, σκούπιζε το αίμα που έτρεχε» (Παπάζογλου 2006, 33.20-28 και Παπάζογλου 2022α, 115.197-116.205 σε μετάφραση του γράφοντος).

Η αφήγηση παραπέμπει σχεδόν σε μια σκηνή αποτομής της κεφαλής ενός μάρτυρα, ή σε λεπτομέρειες από σκηνή Αποκαθήλωσης. Ενώ λοιπόν η γλώσσα του κειμένου για τον «μάρτυρα» Αλέξιο Καλλέργη περιέχει όλους αυτούς τους όρους που παραπέμπουν στη γενναιότητα του επαναστάτη απέναντι στους εχθρούς, μια ορολογία που απαντάται παρόμοια σε επιγραφές, σε ειλητά ή στίχους από στρατιωτικούς ή μάρτυρες αγίους την ίδια περίοδο, αντίθετα οι αφηγηματικοί τρόποι στα χρονικά και τα έγγραφα των βενετικών αρχών, όπως αυτά για τον επαναστάτη Σήφη Βλαστό, χρησιμοποιούν χαρακτηρισμούς, όπως «οὐτιδανός», «οὐτιδανώτατος», «κακουργότατος», «προδότης», «οὐτιδανώτατος προδότης», «ἀπεχθὴς καὶ διαβολικός ἄνθρωπος» (Μανούσακας 1960, 25-26).

Κατά την ίδια επανάσταση το 1367 συλλαμβάνεται και ο Άνθιμος μητροπολίτης Αθηνών και Πρόεδρος Κρήτης ο Ομολογητής, ο οποίος είχε αποσταλεί στην Κρήτη από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως παρά τις απαγορεύσεις των Βενετών, κατηγορούμενος για συμμετοχή στο κίνημα των Καλλεργών, ένα πρόσωπο το οποίο επίσης έχει κεντρική θέση στα κείμενα του Ιωσήφ Φιλάγρη λόγω της στενής σχέσης που είχε με τον ίδιο (για τα σχετικά έργα του Φιλάγρη, βλ. Παπάζογλου 2022α, 33-34, 105-109 και την πρόσφατη έκδοση των έργων του Ανθίμου, βλ. Παπάζογλου 2022β, 62-64). Μάλιστα μετά τον μαρτυρικό θάνατό του, περίπου έναν χρόνο αργότερα στη φυλακή, το όνομά του προσετέθη ως «μνημόσυνο αιώνιο», μαζί με τον σχετικό όρο «ομολογητής» για την ομολογία της πίστης του, στο λεγόμενο «Συνοδικό της Συβρίτου», «ἀνθύμου νέου ὁμολογητοῦ, κ[αὶ] ἀρχι|ἐπισκόπ[ου] κρήτης, αἰωνία ἡ μνήμη» (βλ. Λαμπάκης 2014, 514-517 κε., για την αναφορά του Ανθίμου στο Συνοδικό, τη σύνδεσή του με τον Φιλάγρη και τον Αλέξιο Καλλέργη).[13] Το ειδικό βάρος της αναφοράς στην «ομολογία» της πίστης του Ανθίμου, με την έννοια του μαρτυρίου στη φυλακή, στον λεγόμενο «Λάκκο» στον Χάνδακα (Παπάζογλου 2022β, 94-95, 139),[14] αντικατοπτρίζεται άμεσα στην εικονογραφία

13 Βλ. και παραπάνω το σχετικό λήμμα στην υποσ. 7.

14 Είναι άξιο έρευνας αν αυτό το τοπωνύμιο που διασώζεται στο κείμενο του Φιλάγρη σε σχέση με τη φυλάκιση του

Εικ. 14α-β. Ο άγιος Άνθιμος ο Ομολογητής, ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς.
Άγιος Φανούριος στο Βαλσαμόνερο.

της περιόδου (Εικ. 14α-β), μερικές δεκαετίες μετά τον θάνατο του ιεράρχη, σε σημαντικά μνημεία κυρίως από το μοναστικό περιβάλλον, όπως στον Άγιο Φανούριο στο Βαλσαμόνερο και τον Άγιο Ιωάννη στο Βαθύ Λαγγό, κοντά στη Μονή Οδηγητρίας στα Αστερούσια (βλ. σχετικά τη συζήτηση από την αρχαιολόγο Μαρία Μπορμπουδάκη, στο Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Κατσιώτη, Μπορμπουδάκη 2020, 110-112 και 163 πίν. 19α-β).[15] Ο Ανθιμος μόλις λίγα χρόνια μετά το τέλος του απεικονίζεται ως άγιος, επίσης στον χώρο του ιερού βήματος και δίπλα στην πρόθεση, τρόπον τινά ακόμη «φρουρούμενος» (πρβλ. στο ίδιο, 112), και σε ένα σημείο κρυμμένο, πίσω από το τέμπλο στο πάνω τμήμα, στο σκοτεινό πέρασμα του τόξου από το ένα κλίτος στο άλλο, στο Βαλσαμόνερο. Μάλιστα κάτω απεικονίζεται, όπως ήδη μνημονεύεται σε πολλές μελέτες, ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς, αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, και πάνω ο άγιος Άνθιμος «Θεσσαλονίκης και πρόεδρος Κρήτης».

Στο πλαίσιο μιας εισαγωγικής, περιορισμένης σε έκταση μελέτης όπως η παρούσα, έχουν μείνει αρκετά επιμέρους σημεία έξω από αυτήν την παρουσίαση επιγραφικού, κειμενικού και εικονογραφικού υλικού, παρόλο που έχουν συλλεγεί αρκετά ακόμη παραδείγματα για περαιτέρω έρευνα.[16] Στο παρόν κείμενο έχει υποστηριχθεί ότι, όπως και για σύγχρονές μας περιό-

Ανθίμου, μπορεί να έχει κάποια σχέση με τη ομώνυμη συνοικία «Λάκκος» στο σημερινό Ηράκλειο, μια ιστορική περιοχή της παλιάς πόλης. (Βλ. τη νεότερη μελέτη Ζαϊμάκης 1999.)

15 Το αντίστοιχο ζήτημα τεκμηριώνεται πολύ πιο στέρεα από τον Γεώργιο Παπάζογλου (Παπάζογλου 2022β, 32-34), μαζί με απαντήσεις σε βασικά ερευνητικά ερωτήματα σε σχέση με τον Άνθιμο (όπως σχετικά με την καταγωγή του από την Κρήτη και τη σχέση του με τη Θεσσαλονίκη), ενώ στη συνέχεια (σ. 35-88) ο ίδιος μελετητής πραγματεύεται, εξονυχιστικά και ιδιαίτερα πειστικά, ζητήματα σε σχέση με τη διαδρομή του Ανθίμου πριν να έρθει στην Κρήτη το 1365 ή το 1366, μέχρι το μαρτυρικό του τέλος το πρώτο εξάμηνο του 1370 στον Λάκκο στον Χάνδακα.

16 Πρόθεση του γράφοντος είναι να διερευνήσει τις δυνατότητες για την επέκταση της παρούσας υπόθεσης εργασίας με θέμα τα επαναστατικά κινήματα στην Κρήτη της Βενετοκρατίας σε σχέση με τα υλικά κατάλοιπα που έχουν διατηρηθεί στο νησί μέχρι σήμερα.

δους, έτσι και στη Βενετοκρατία, οι επαναστάσεις, η αντίσταση και η μνήμη των εκτελεσθέντων επαναστατών διαφυλάσσονταν με τιμή και προβάλλονταν με ευλάβεια στην εποχή τους, και ιδιαίτερα «μνημεία» με αυτήν ακριβώς την πρόθεση «στήνονταν» στους ναούς της υπαίθρου, όχι εκπεφρασμένα και ρητά αλλά με κρυπτικό τρόπο και ύφος, όπως και στα ελάχιστα κείμενα που έχουν διασώσει αυτήν τη ρωμαιοκρητική οπτική και ειδολογική ρητορική μαρτυρίου για τους εκτελεσθέντες και τη θυσία τους. Τα μέσα δήλωσης της μνήμης και η «γλώσσα», που χρησιμοποιείται σε κείμενα και εικόνες, αντλούν από αγιολογικά συμφραζόμενα και έτσι δεν «ενοχλούν», αφού μιλούν υπαινικτικά. Αντίθετα ο έτερος κλάδος, οι κυριαρχούσες αφηγήσεις που έχουν διασώσει την αναλυτική ιστόρηση των γεγονότων μέχρι σήμερα, τα ποικίλα βενετικά χρονικά και άλλες ίδιας προέλευσης πηγές, παρουσίαζαν τις επαναστάσεις ως απειλή και ανατροπή της τάξης, όπως και την επιβουλή και τον δόλο των επαναστατών ως «αυτονόητη» αιτία για τη δίκαιη τιμωρία τους, μέσα σε ένα πλαίσιο όχι μόνο δημοσιογραφικής, όπως ειπώθηκε, κάλυψης των επιχειρήσεων καταστολής και των εκτελέσεων, αλλά κυρίως διατύπωσης της επίσημης ρητής προπαγάνδας από την πλευρά των Βενετών.

Βιβλιογραφια

Νίκος Αγγελής (1963˙ 1971), *Αλέξιος Καλλέργης. Ο Μέγας Άρχων*, Αθήνα, Πάπυρος.

Μιχάλης Γ. Ανδριανάκης (2014), «Ο ναός της Παναγίας στην Πατσώ Αμαρίου», στο Ελένη Προκοπίου – Νικολέττα Πύρρου (επιμ.), *Ευμάθιος Φιλοκάλης. Ανάδειξη βυζαντινών μνημείων Κρήτης και Κύπρου*, Ρέθυμνο, 59-75.

Αντώνιος Αντωνιάδης (1883), *Η Χρυσομαλλοῦσα τῶν Σφακίων, ποίημα ἐπικόν, καὶ Ἀλήμπεης ὁ Κακοδικιώτης, τραγῳδία εἰς γλώσσαν Δημώδη*, Αθήνα.

Μυρτάλη Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Αγγελική Κατσιώτη, Μαρία Μπορμπουδάκη (2020), *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Μονῆς Βαλσαμονέρου. Ἀπόψεις καὶ φρονήματα τῆς ὕστερης βυζαντινῆς ζωγραφικῆς στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης.

Πετρούλα Βαρθαλίτου (2014), «Παρατηρήσεις στον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού της Γέννησης της Θεοτόκου στη Δρύμισκο Αγίου Βασιλείου», *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Η επαρχία Αγίου Βασιλείου από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Περιβάλλον – Αρχαιολογία – Ιστορία – Κοινωνία (Σπήλι – Πλακιάς 19-23 Οκτωβρίου 2008)*, τ. Β', *Βυζαντινοί χρόνοι – Βενετοκρατία*, Ρέθυμνο, 185-216.

Πετρούλα Βαρθαλίτου (2023), «Αγία Κυριακή Αγαλλιανού. Ο ναός του 13ου αιώνα και οι άγνωστοι κτήτορές του», Τ. Κιουσοπούλου, Β. Φωσκόλου (επιμ.), *Grata Dona. Μελέτες προς τιμήν της Όλγας Γκράτζιου*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 61-90.

Andrea Babuin (2009), *Τα επιθετικά όπλα των Βυζαντινών κατά την ύστερη περίοδο (1204-1453)*, τ. Α'-Β', Ιωάννινα, διδακτορική διατριβή.

Χαράλαμπος Γάσπαρης (2014), «Η τούρμα Κάτω Συβρίτου στα μεσαιωνικά χρόνια (13ος-14ος αι.)», *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Η επαρχία Αγίου Βασιλείου από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, Περιβάλλον – Αρχαιολογία – Ιστορία – Κοινωνία (Σπήλι – Πλακιάς 19-23 Οκτωβρίου 2008)*, τ. Β', *Βυζαντινοί χρόνοι – Βενετοκρατία*, Ρέθυμνο, 485-496.

Όλγα Γκράτζιου (2009), «Παναγία η Λαμπηνή. Στα ίχνη μιας χαμένης μεσοβυζαντινής εικόνας από την Κρήτη», Όλγα Γκράτζιου – Χ. Λούκος (επιμ.), *Ψηφίδες. Μελέτες Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Τέχνης στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη Oekland*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 245-255.

Θεοχάρης Δετοράκης (1986), *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα.

Giuseppe Gerola – Κ. Ε. Λασιθιωτάκης (1961), *Τοπογραφικός κατάλογος των τοιχογραφημένων εκκλησιών της Κρήτης*, Ηράκλειο, ΕΚΙΜ.

Γιάννης Ζαϊμάκης (1999), *«Καταγώγια ακμάζοντα». Παρέκκλιση και πολιτισμική δημιουργία στον Λάκκο Ηρακλείου (1900-1940)*, Αθήνα, Πλέθρον.

Σπυρίδων Ζαμπέλιος και Καλλίνικος Κριτοβουλίδης (1893), *Ιστορία των επαναστάσεων της Κρήτης*, Αθήνα.

Νικόλαος Δ. Ζουδιανός (1960), *Ιστορία της Κρήτης επί Ενετοκρατίας*, τ. Α', Αθήνα.

Εμμαννουήλ Σ. Καλλέργης (1989), «Τραγούδια τῶν Καλλέργηδων», *Ἀμάλθεια*, τ. Κ', τχ. 78-79 (Ἰανουάριος-Ἰούνιος 1989), 4-67.

Στυλιανός Λαμπάκης (2014), «Σταχυολογήματα από την ιστορία της περιοχής του Αγίου Βασιλείου κατά το μεσαίωνα», *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Η επαρχία Αγίου Βασιλείου από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Περιβάλλον – Αρχαιολογία – Ιστορία – Κοινωνία (Σπήλι – Πλακιάς 19-23 Οκτωβρίου 2008)*, τ. Β', *Βυζαντινοί χρόνοι – Βενετοκρατία*, Ρέθυμνο, 509-526.

Χρύσα Μαλτέζου (1988), «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211-1669)», Νίκος Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και πολιτισμός*, Ηράκλειο, τ. Β', 105-161, ιδ. 115-129.

Χρύσα Α. Μαλτέζου (2002-2003), «Μια εικόνα χίλιες λέξεις: Ο αποκεφαλισμός επαναστατών στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Κρητολογικά γράμματα*, 18 (2002-2003), 39-46.

Χρύσα Α. Μαλτέζου (2011-2012), «Μέτρα της Βενετίας εναντίον των οικογενειών των επαναστατών στην Κρήτη (14ος αι.)», *Θησαυρίσματα*, 41-42 (2011-2012), 397-406.

Μανούσος Ι. Μανούσακας (1960), *Η εν Κρήτη συνωμοσία του Σήφη Βλαστού (1453-1454) και η νέα συνωμοτική κίνησις του 1460-1462*, Αθήνα, [χ.ε.].

Μανούσος Ι. Μανούσακας (1964) , «Νέα ἔγγραφα (1454) περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ συνωμοσίας τοῦ Σήφη Βλαστοῦ», *ΕΕΒΣ*, 33 (1964), 227-239.

Αικατερίνη Μυλοποταμιτάκη (2020), «Ο δίκογχος τοιχογραφημένος ναός των Αγίων Νικολάου και Χαραλάμπους στο Μιλιαρίσι Μονοφατσίου Ηρακλείου», *Κρητικά Χρονικά*, τ. Μ' (2020), 83-119.

Athanassios Mailis (2020), *Obscured by Walls. The Bēma Display of the Cretan Churches from Visibility to Concealment*, Byzanz zwischen Orient und Okzident 18, Mainz.

Στ. Ξανθουδίδης (1939), *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών αγώνες των Κρητών*, Ι. Καλιτσουνάκης (επιμ.), Αθήνα.

Γεώργιος Κ. Παπάζογλου (2006), «"Ος τον του μαρτυρίου δέχεται στέφανον": Ο Αλέξιος Καλλέργης και μια άγνωστη διήγηση των κρητικών επαναστάσεων του 1365/67», *Θησαυρίσματα*, 36 (2006), 9-35.

Γεώργιος Κ. Πάπαζογλου (2022α), *Ἰωσὴφ Φιλάγρη ἢ Φιλαγρίου, εὐτελοῦς μοναχοῦ φιλοσόφου τοῦ Κρητός, ἔργο θεολογικό, σχολιαστικὸ στὸν Ἀριστοτέλη καὶ ἄλλο*, τ. Α', *Τὸ θεολογικό, ἀντιρρητικὸ καὶ ἄλλο ἔργο του*, Σειρὰ Θρακικὴ Βιβλιοθήκη ἀρ. 19, Ἱεράπετρα, Ἱερὰ Μητρόπολις Ἱεραπύτνης καὶ Σητείας.

Γεώργιος Κ. Πάπαζογλου (2022β), *Ἀνθίμου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ Προέδρου Κρήτης τοῦ Ὁμολογητοῦ ἔργο*, Σειρὰ Θρακικὴ Βιβλιοθήκη ἀρ. 20, Ἱεράπετρα, Ἱερὰ Μητρόπολις Ἱεραπύτνης καὶ Σητείας.

Αντώνης Πλυμάκης (2006), «Η Χρυσομαλλούσα στη μυστηριώδη χώρα της Σαμαριάς», *Κρητικό Πανόραμα*, τχ. 15 (Μαΐου-Ιουνίου 2006), 38-56.

Jessica Schmidt (2020), *Die spätbyzantinischen Wandmalereien des Theodor Daniel und Michael Veneris: eine Untersuchung zu den Werken und der Vernetzung zweier kretischer Maler*, Byzanz zwischen Orient und Okzident 20, Mainz.

Nancy P. Ševčenko (1983), *The Life of Saint Nicholas in Byzantine Art*, Torino.

Ioannis Spatharakis (1999), *Byzantine Wall Paintings of Crete*, vol. I, *Rethymnon Province*, Leiden, Pindar Press.

Ioannis Spatharakis (2001), *Dated Byzantine Wall Paintings of Crete*, Leiden, Alexandros Press, 2001.

Ioannis Spatharakis (2015), *Byzantine Wall Paintings of Crete*, vol. IV, *Agios Basileios Province*, Leiden, Alexandros Press.

Ioannis Spatharakis – Tom van Essenberg (2012), *Byzantine Wall Paintings of Crete*, vol. III, *Amari Province*, Leiden, Alexandros Press.

Δημήτριος Τσουγκαράκης – Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (2015), *Σύνταγμα (Corpus) χαραγμάτων ἐκκλησιῶν καὶ μονῶν τῆς Κρήτης*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών.